

Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria

HALDUR ÕIM

Martin Ehala on avaldanud läbi Keele ja Kirjanduse nelja numbri ulatava artikli tänapäeva keeleteaduse integreeritud keeleteooria võimalikkusest.¹ Artikkel on eesti hõredas keeleteooriaalases kirjanduses sel määral erilaadne ja selles sõnastatud probleem niisugune, mis kahtlemata on juba pikemat aega vaevanud keeleteoreetikutel pead kogu maailmas, et see paratamatult sunnib kaasa mõtlema.

Tahaksin kohe rõhutada, et sinne kirjutis pole mõeldud ainult ja isegi mitte eelkõige M. Ehala artikli kommenteerimiseks või temaga vaidlemiseks. Tõsi, mõnes punktis on M. Ehala teoreetilise keeleteaduse olukorrast maalinud pildi, mis minu arust on kui mitte vildakas, siis ühekülgne. Kuid mul on olulisem eesmärk: M. Ehala artiklit tõukelauana kasutades esile tuua selliseid keeleteaduse valdkondi ja probleeme, millest M. Ehala ei räägi, kuid mille taga on integreeritud keeleteooria loomine tänase seisuga niisama põhimõtteliselt kinni. Kui need valdkonnad ja probleemid arvesse võtta, kujuneb teistsuguseks ka vastus küsimusele, mida on vaja teha, et keeleteaduse erinevaid harusid ühtsesse teoreetilisse süsteemi integreerida.

1. Teoreetilise keeleteaduse tee tänapäeva

Erinevatest keeleteaduse valdkondadest käsitleb M. Ehala eraldi teoreetilist keeleteadust, psühholingvistikat, sotsiolingvistikat ja diakroonilist keeleteadust. Neist on diakrooniline keeleteadus erilises seisus, sest nagu M. Ehala ise artikli lõpupoole möönab, on tema peamine taotlus keele muutumise teooria sõnastamine.² Integreeritud keeleteooria on vajalik raamina, millesse see teooria loomulikult viisil kuuluks.

Mina kavatsen järgnevas põhiliselt piirduda teoreetilise keeleteadusega, aga selle maht on minu jaoks ilmselt suurem kui M. Ehala jaoks. Psühholingvistika ja sotsiolingvistika on keeleteaduse valdkondadena teoreetilise keeleteadusega kindlates, aga seejuures metodoloogiliselt täiesti erinevates suhetes, nagu allpool püüan osutada. Diakroonilisel keeleteadusel ei kavatsen ma eraldi peatuda, sest esiteks ei tunne ma seda valdkonda piisavalt, ja teiseks ei näe ma erilist vajadust vaidlustada nõudeid, mida M. Ehala on keeleteooriale siit lähtuvalt esitanud.

Esimene küsimus, mis tuleb esitada, on minu arust järgmine: mis õieti on takistanud ja takistab keeleteadust välja töötamast ühtset keeleteooriat? Kui ühelt poolt vaadata tagasi ajalukku ja teiselt poolt mõelda, missugune võiks olla ideaalne teoreetiline keeleteadus, ning võrrelda seda tänapäeval olemas olevaga, siis pole küll liialdus öelda, et nii vähe terviklik pole keeleteadus kunagi olnudki. Ammugi pole üksmeelt selles, kus on üldse keeletea-

¹ M. Ehala, Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses. — Keel ja Kirjandus 1995, nr 9, lk 588—595; nr 10, lk 680—692; 1996, nr 6, lk 375—384; nr 7, lk 447—460.

² M. Ehala, Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses. — Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 384.

duse uurimisvaldkonna piirid. Meil on igasuguseid lingvistikaid: on psühho- ja sotsiolingvistika, aga on ka näiteks antropoloogiline lingvistika ja etnolingvistika või (et tuua teist tüüpi näide) tekstilingvistika — mis piirini need kõik on lingvistikad, s.o keeleteaduse osad? Siis on veel kognitiivne lingvistika: mis suhtes on see "mittekognitiivse" lingvistikaga? Ja on arvutuslingvistika, millel on samuti keelest oma teoreetiline arusaam. Ehk veelgi olulisem on asjaolu, et viimase mõnekümne aastaga on keeleteaduse sees välja kujunenud rida uusi uurimisvaldkondi, mille omavahelised mõistelised ja formaalsed seosed on võrdlemisi ähmased: näiteks semantika ja pragmaatika, diskursuse analüüs ja vestlusanalüüs, kui nimetada ehk mõningaid oluliseid. Veel 30 aastat tagasi olid kõik need praktiliselt olematud. Ja keeleteaduse uurimisvaldkondadena on need midagi muud kui traditsioonilised fonoloogia- morfoloogia-süntaks-leksika, mille suhted on üpris kindlalt reeglustatavad.

Mina olen "üles kasvanud" keeleteaduse sellel perioodil, kui keelekirjelduse ja seega ka keeleteaduse struktuuri teoreetilise pildi määrasid struktuuraalingvistika ja seejärel eriti võimsalt generatiivse grammatika (GG) teooria. Keelekirjeldus koosnes üksteisega kindlates seostes olevatest tasanditest, GG-s "komponentidest". Pilt oli terviklik ja selgelt piiritletud. Seetõttu on mind vahetevahel ikka vaevanud küsimus, miks tänapäeval enam sellist tervikmudelit konstrueerida ei õnnestu.

Vastuse leidmiseks on õpetlik põhjalikumalt süveneda küsimusse, kuidas õieti sündis teoreetilise keeleteaduse praegune "identiteedikriis". Minu arust peitub seletus väga suurel määral kunagise kõige integreerituma ja peaaegu täieliku sõnaõigusega keeleteooria, generatiivse grammatika enda arengukäigus. Ja see viitab asjaolule, et tegemist ei ole juhusliku ja ootamatu hõlbe, vaid objektiivselt peaaegu vältimatu arenguga. See on kriis, mis keeleteadusel varem või hiljem oleks tulnud üle elada.

GG terviklikkuse ja selle kaudu ka kõigutamatu juhtpositsiooni lammutanud protsesside lähtepunkt on tagantjärele suhteliselt selgelt kindlaks määratav, ja paradoksaalsena tundub see vaid esimesel pilgul: see oli GG mudelisse süvastruktuuri mõiste sissetoomine N. Chomsky "Süntaksiteooria aspektides" 1965. aastal.³ Selle omakorda tingis teatavasti vajadus lülitada GG-sse semantikakomponent, täiendus, mille valmistasid ette J. J. Katzi ja J. A. Fodori pretensioonikas artikkel ajakirjas *Language* 1963. aastal⁴ ning J. J. Katzi ja P. M. Postal'i samavõrd pretensioonikas keelekirjelduse integreeritud teooriat käsitlev raamat 1964. aastal.⁵ Viimases sõnastati ka Katzi-Postal'i põhimõttena tuntuks saanud nõue, et transformatsioonid ei tohi muuta tähendust. GG esialgses, s.o N. Chomsky "Süntaktiliste struktuuride" variandis see teatavasti nii ei olnud: selles tuletati eituslaused jaatuslausetest, küsilauseid jutustavatest lausetest jne. Alles nimetatud põhimõtte rakendamise järel osutus võimalikuks mudel, mis sisaldas ka semantikakomponenti, millele esitatavatest nõuetest üks põhilisi oli, et see omistaks samatähenduslikele lausetele ühesuguse semantilise kirje nende (süntaktilisest) vormist sõltumata. Vahendajaks sai süvastruktuur, mis ühelt poolt oli semantikakomponenti sisendiks, teiselt poolt aga nende transformatsioonide aluseks, mis tuletasid kõik sama tähendust väljendavad pindstruktuurid.

N. Chomsky enda jaoks oli semantikakomponenti sissetoomine ilmselt

³ N. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, 1965.

⁴ J. J. Katz, J. A. Fodor, *The Structure of a Semantic Theory*. — *Language* 1963, vol. 39, lk 170—210.

⁵ J. J. Katz, P. M. Postal, *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, 1964.

sundkäik. Varem oli ta suhtunud sellesse, et GG-tüüpi keelekirjelduses arvestatakse semantiliste teguritega, sügavalt umbusklikult, kui mitte eitavalt. Ühes oma esimestest artiklitest, mis ilmus 1955. aastal, kirjutab ta otse: "Kui osutub, et tähendusel ja sellega seotud mõistetel on lingvistilises analüüsis oluline roll, siis ... annab see tõsise hoobi keeleteooria aluspõhimõtetele."⁶ Nagu hilisem asjade kulg näitas, nii see ka juhtus.

Ka "Süntaksiteooria aspektides" nägi N. Chomsky, et semantikakomponendi põhiülesanne ei ole mitte niivõrd lausete kogu semantilise sisu esiletoomine, kui võrd semantiliselt mõttekate ja mõttetute lausete eristamine, s.o semantikakomponent oli vaid süntaksikomponendi kui igas mõttes kogu keelekirjelduse keskse komponendi teatav täiendus.

Ent kui N. Chomsky esituses oli süvastruktuuri sissetoomine taktikaline ja tehniline samm, millega ta justkui eksplitseeris teatavat ideed, mis oli põhimõtteliselt olemas ka esialgses "süntaktiliste struktuuride" mudelis, siis paljude, seejuures Chomsky enda õpilaste arvates oli see keelekirjelduse ülesannete määratlemises põhimõtteline pööre. Võtmefiguurideks kujunesid järgnevas arengus P. M. Postal, G. Lakoff, J. D. McCawley ja J. R. Ross. Kõik nad on pärit Massachusettsi Tehnoloogiainstituudist, kus õpetas ja õpetab N. Chomsky, kuid neil tekkis kiiresti suur hulk mõttekaaslasi mujal, seejuures üle kogu maailma, mitte ainult Ameerikas. Nende huvi keskpunktis olid süvastruktuuri ja semantilise esituse suhted. Kui süvastruktuuri ja pindstruktuuri eristamise vajadus tuleneb semantikast, siis miks peab lausete süvastruktuur olema esitatud just sellel "sügavuse" tasemel, nagu seda pakuti "Süntaksiteooria aspektides"? Üksteise järel hakati süvastruktuurist kaotama eristusi ja elemente, mis olid olnud süntaksi raudvara. Eriti oluline oli näiteks (täistähenduslike) sõnaliikidevahelise eristuse kaotamine. Iga sõna osutus (tingnimetusega) verbiks, s.o predikaadiks, mis süvastruktuuris tuli sisse tuua omaette lausega. Teiselt poolt toodi süvastruktuuri elemente, mille sisu oli puhtalt semantiline. Selline oli näiteks J. R. Rossi pakutud nn performatiivne analüüs, mille järgi iga lause kõige kõrgemaks raamiks on vastava performatiivse predikaadiga lause: jutustaval lausel *Ma ütlen sulle S*, küsilaulsel *Ma küsin sinult S* jne. Algul kasutati süvastruktuuri asemel terminit abstraktne süntaks, kuid peagi jõuti seisukohale, mis määras kogu selle arengusuuna sisu: genereerida ei tule mitte lause süntaktilist süvastruktuuri, mida seejärel semantiliselt tõlgendatakse, vaid alustada tuleb semantilise struktuuri genereerimisest, mis transformatsioonide abil järk-järgult töödeldakse pindstruktuuriks. Selle järgi sai kogu liikumine nimeks generatiivne semantika. Mingit vahepealset, omaette piiridega süvastruktuuri tasandit pole selle järgi olemas.

N. Chomsky ei tahtnud sellisest ümberkorraldusest kuuldagi, sest see hävitanuks süntaksi kui kindlapiirilise keelekomponendi. Süntaks oli ja on N. Chomsky jaoks keele tuum, seejuures ka inimese keelevõime (M. Ehala terminoloogias keelemeele) sisu, kõigi inimkeelte ainus püsiv ja universaalne komponent, ja seejuures eriomane just nimelt ja ainult keelele. Semantika hajub üht külge pidi meeleandmete, teadmiste ja kogemuste lõpmatusse, häälikuline vorm aga sõltub hääleorganite ja kuulmismeele füsioloogiast. Ja muidugi oli lõputu hulk konkreetsete keelefaktide analüüse, millega N. Chomsky (või tema järgijad, keda samuti polnud vähe) ei saanud või ei tahtnud nõustuda.

⁶ N. Chomsky, *Semantic Considerations in Grammar*. — Georgetown Monograph Series in Linguistics 8, 1955, lk 141.

Nii osutubki, et vaid paar aastat peale "Süntaksiteooria aspektide" ilmumist oli GG tõmmatud põhimõttelisse teoreetilisse vastuollu, mis kiiresti omandas algul kogu GG leeri haaravad, hiljem aga märksa laiemadki mõõtmed. Järgnevad kümnekond aastat kulgesid selle vastuolu tähe all. Võitlus oli sedavõrd äge, et kogu 1960-ndate aastate teisest poolest 1970-ndate teise pooleni ulatuvat aega on nimetatud lingvistiliste sõdade perioodiks.⁷

Algul saavutas generatiivne semantika kiiret edu. Silmatorikavalt agressiivse esinemisega G. Lakoff, J. D. McCawley, J. R. Ross, P. M. Postal ning nende järgijad ja õpilased, kelle hulk kiiresti kasvas, ründasid üht N. Chomsky seisukohta teise järel ja ühtlasi esitasid üha uusi näiteid selle kohta, kuidas generatiivse semantika mudel toimib. Pakuti välja tähenduste kirjelduse uus, predikaatloogikal põhinev esitusviis (mis sobis hästi süvastruktuuri "süvendamisel" saadud süntaktilise esitusega), töötati agaralt transformatsioonide kallal ja näidati, kuidas nende abil tuletatakse semantilisest esitusest pindstruktuur, kusjuures sõnad tulevad selles protsessis sisse — s.o toimub üleminek süntaksisse — sedamööda, kuidas nende tähendustele vastavad struktuurid kujunevad. Kuulsaks sai näiteks J. D. McCawley poolt esitatud sõna *kill* analüüs kui CAUSE TO BECOME NOT ALIVE, kusjuures CAUSE, BECOME, NOT ja ALIVE on semantilised elementaarpredikaadid, mitte inglise keele sõnad. Lause *John killed Mary* lähteks on struktuur, kus neile predikaatidele vastavad eraldi laused, mis on üksteisesse astmeliselt sisestatud. Selle struktuuriga tuleb teha transformatsioone, et kujuneks predikaatide konfiguratsioon, mille asemele saab sisestada sõna *kill*. Kui neid transformatsioone ei tehta, ei kujune ka seda konfiguratsiooni, ja vastavat tähendust tuleb väljendada ilma sõna *kill* kasutamata, seega süntaktiliselt teistsuguse lausega.

Lisaks kõigele muule oli generatiivse semantika mudel kahtlemata intuiivselt loomulik (inimene ju kujundab kõigepealt mõtte, s.o tähenduse ja alles seejärel hakkab süntaktilist lauset koostama). Ja oma semantilistel retkedel hankisid generatiivsed semantikud ideid küll psühholoogiast, küll loogikast, küll lingvistilisest filosoofiast, seades niimoodi sisse sidemeid naaberaladega, mis N. Chomsky metodoloogilise isolatsioonismi taustal mõjusid samuti väga positiivselt (sellest põhimõttelise olulisusega punktist lähemalt allpool).

Nii möönabki N. Chomsky ise ühes hilisemas kirjutises, et 1970-ndate aastate keskel "tegeles valdav osa keeleteadlasi, kes huvitusid transformatsioonigrammatikast, ühes või teises vormis generatiivse semantikaga".⁸ Kuid see on juba võitja meenutus. Asjaga kursis olijad mäletavad ilmselt hästi, et sõda lõppes võrdlemisi ootamatult varsti pärast 1970-ndate aastate keskpäika. Generatiivne semantika kadus äkki kuhugi ja GG areenile jäi ainult N. Chomsky mudel (ehkki "Süntaksiteooria aspektide" mudeliga võrreldes märgatavalt muutunud, ja see muutus hiljem edasi, vt M. Ehala artiklit). Kuhu generatiivne semantika kadus ja miks ta kadus? Sedagi on asjakohane siinse artikli kontekstis lühidalt analüüsida, enne kui järgmise teema juurde asuda.

Võib välja tuua kaks üldist põhjust, mis viisid generatiivse semantika hajumiseni. Esimene on metodoloogiline, teine inimlik ja subjektiivne.

Metodoloogiline põhjus oli see, et (pakutavas mudelis) taheti teha generatiivseks — seega kõige muu aluseks — keelekomponent, millest seni tegelikult midagi ei teatud, s.o semantika. Kui N. Chomsky esitas "Süntaktilistes struktuurides" generatiivse süntaksi idee, oli tal pakkuda terve süntaktiliste

⁷ R. A. Harris, *The Linguistics Wars*. New York — Oxford, 1993.

⁸ N. Chomsky, *The Generative Enterprise: A Discussion with Riny Huybregts and Henk van Riemsdijk*. Dordrecht, 1982, lk 43.

kategooriate süsteem (mis sest, et laenatud) ja nende abil võis ta sõnastada kümneid asendus- ja transformatsioonireegleid, mille eeskujul teistel ei olnud raske teha juurde veel sadu reegleid. Semantikat polnud 1960-ndate aastate keskel aga lingvistilise haruna olemas. Järgneva 10 aasta jooksul arenes ta — ja eelkõige tänu generatiivsele semantikale — vist küll rohkem kui eelmise saja aasta jooksul, aga ikkagi jäi sellest lootusetult väheks. Ka nüüd, veel 20 aastat hiljem, on ju suur osa keele tähendussfäärist meie jaoks saladus. Generatiivsed semantikud võisid tegelda ikka jälle uute näidetega, aga terviksüsteem jäi puudu. Iga uue nähtuse lähem uurimine viis mitme järgmise nähtuse juurde, mis samuti vajasid uurimist. Elementaartähendused ja analüüsi ammendavus, konteksti mõju, järeldused ja presupositsioonid, kõneaktid ja suhtlusreeglid ... teatud hetkel õmblused rebenesid. Ja tuletagem meelde, et seda kõike tehti generatiivse keelemudeli raames, s.o võideldi niši eest, mille oli loonud N. Chomsky ja kus ta ise oli senini ees. Kui selgus, et N. Chomskyt pole võimalik sealt olemasolevate vahenditega välja tõrjuda, tuli minna uusi nišše otsima. Mida ka tehti. Ehkki paljude osaliste jaoks uurimisvaldkond põhimõtteliselt ei muutunudki, loobuti nimetusest "generatiivne semantika" ja loobuti enda vastandamisest N. Chomskyle.

Hajumise teise põhjusena on osutatud asjaolule, et kogu liikumisel puudus n.ö raskuskese, selline, nagu vastaspoolel oli N. Chomsky oma üksikajaliselt läbitöötatud kontseptsiooniga, mis distsiplineeris. Generatiivseid semantiku ühendas tegelikult vaid keelekirjelduse semantilise aluse üldine idee ja teiseks N. Chomskyle vastandumine. Nii neid tihti nimetatigi: *unchomskyans*. Tegelikus keeleuurimises olid igapäev oma lemmikalad ja -nähtused ja oma lähenemisviis, vähemalt mis puudutas juhtivaid tegelasi, nagu G. Lakoff, J. R. Ross, J. D. McCawley või P. M. Postal. Seejuures, nagu öeldud, uuenes ja laienes uuritavate nähtuste ring pidevalt. Tervikmudelit, mis oma läbitöötatuselt oleks olnud võrreldav N. Chomsky omaga, ei esitanud keegi. Ja kui selle nähtusteringi üksikud piirkonnad, mis algelt toodi keeleteadlaste huviorbiiti semantika terviknimetuse all, iseseisvuma hakkasid, olgu siis pragmaatika või keele tunnetusliku külje või ühiskondlike toimimismehhanismide uurimine, siirdusid paljud neile uutele aladele, ning seal ei olnud enam põhimõtteliselt tähtis, kuidas nende tegevus seostus või ei seostunud N. Chomsky mudeliga.

J. D. McCawley, kes oli siirdunud Chicagosse, iseloomustas näiteks 1980-ndate aastate alguses oma uurimisvaldkonda, mis praegugi haarab praktiliselt kõiki keeletasandeid, nii nagu see oli ka generatiivse semantika aegadel,⁹ kui "mittesüntaksit", *unsyntax*, pidades muidugi silmas Chomsky süntaksimudelit, mitte süntaksit traditsioonilises mõttes.

G. Lakoff on jõudnud Michigani kaudu Californiasse Berkeleysse ja on oma vahepealseid teooriaid ristunud nimedega, nagu *natural logic*, *experiential linguistics* või *fuzzy grammar*, ja rahuldub praegust lähenemist paigutama kognitiivse semantika alla. Ta on endistest generatiivse semantika ideoloogidest ainsana jäänud üldise teooria ja semantika juurde.¹⁰ P. M. Postal tõmbus ehk isegi juba enne teisi GG-sisesest debatist kõrvale ja on olnud koos D. M. Perlmutteriga tegev relatsioonigrammatika (*relational grammar*) nime all tuntud alternatiivse grammatikamudeli väljatöötamisel.¹¹

⁹ Nt D. Brentari, G. N. Larson, L. A. Macleod, *The Joy of Grammar: A Festschrift in Honor of James D. McCawley*. Philadelphia, 1992.

¹⁰ G. Lakoffi rohkearvulistest töödest on seni ilmselt tuntuim: G. Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, 1987.

¹¹ Nt *Studies in Relational Grammar*. Chicago, 1984.

Niisiis: generatiivse semantika juhtkujud siirdusid erinevatesse kohtadesse ja erinevatele aladele. Ühel hetkel selgus neile, et GG ei ole ainus kontseptsioon, mille raames on võimalik teooriaga tegelda.

2. Teoreetilise keeleteaduse tänapäev

Ent tuleme nüüd küsimuse juurde, miks oli vaja sellel 20 aasta tagusel ja justnagu GG-sisesel episoodil nii pikalt peatuda. Mismoodi on see seotud integreeritud keeleteooria võimalikkusega?

Kui tegu oleks vaid GG sees toimunud sündmustega, mis pealegi jätsid jõesse varem valitsenud N. Chomsky käsitlusviisi, siis muidugi poleks erilist põhjust seda siin meenutada. Kuid nii see ei olnud.

Nagu juba alguses osutatud, sai just sellest perioodist alguse — ja mitte ainult ajalises, vaid ka põhjuslikus mõttes — palju neid protsesse, mis on teoreetilise keeleteaduse viinud tänasesse "integreerimata" seisundisse. Üks asi on see, mille ümber osaliste endi jaoks vaidlus käis, hoopis teine asi aga — kui tagantjärele vaadata — on see, mis objektiivselt selle vaidluse tulemusena teoreetilises keeleteaduses sündis. Generatiivne semantika küll kaotas selles mõttes, et ei saavutanud otsest eesmärki, mille nimel sõda alustas. Kuid kõrvalsaadusena said teoreetiliste uurimisaladena eluõiguse mitu täiesti uut keele- ja keelekasutusvaldkonda. Ei saa muidugi väita, et kõik see just ja ainult generatiivse semantika ettevõtmiste tulemusena sündis, kuid vastavaid protsesse väga tõhusalt kiirendanud katalüsaatorina mõjusid need ettevõtmised kindlasti.

Ja teiselt poolt: N. Chomsky võitis küll selle lokaalse sõja või õigemini pikaleveninud lahingu, aga keeleteaduse kui terviku raames oli ta palju kaotanud. "Süntaksiteooria aspektide" ilmumise ajaks oli N. Chomsky just võidukalt tõestanud, et tema teoreetilised seisukohad ületavad varasema bloomfieldiliku, nn taksonoomilise lingvistikakäsituse. Talle kuulus vaidlustamatu eesõigus öelda, mis kuulub ja mis ei kuulu keeleteaduse uurimisalasse ja kuidas seda tuleb kirjeldada. Nüüd oli vahepealse 10 aasta jooksul aga selgunud, et keelel on veel tahke, mida keeleteadus samuti peab kirjeldama, kuid mis Chomsky mudelisse ei mahu. Nende valdkondade teoreetiline kaal on järgnevate aastate jooksul aina suurenenud ja vastavalt on N. Chomsky käsitlusviis taandunud üheks paljude seas. Selles mõttes on minu arust tänapäeval juba liialdus öelda, et N. Chomsky generatiivse grammatika teooriat "peetakse vaieldamatult keeleteaduse peavooluks".¹² Tänapäeva teoreetilise olukorra üks iseärasusi ongi, et sellist peavoolu tegelikult pole. Tuleb küll tõdeda, et tehnilise läbitöötatuse ja formalisatsiooni osas ei ole GG erinevatel teistel eriti võistlejaid, seda eelkõige muidugi süntaksis. Kuid teooria osas võib julgesti öelda, et see, mis on keeleteoorias viimase poolteisekümne aasta jooksul uudset ja huvitavat sündinud, on sündinud väljaspool N. Chomsky GG-d.

Et eelöeldule natuke täpsemat sisu anda, kommenteerime lühidalt keeleteaduse uurimisvaldkonna laiendamise olulisemaid suundumusi ja liine, mille otseselt või kaudselt on algatanud generatiivsed semantikud või nende ettevõtmiste mõju ja mis nii või teisiti on aidanud kaasa omaaegse tervikpildi hajumisele.

1) Kõige üldisemal tasemel oli muidugi olulisim lisandus lingvistiline semantika ise, eriti sõnasemantika ja lausesemantika ühendamine (viimase all

¹² M. E h a l a, Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses. — Keel ja Kirjandus 1995, nr 9, lk 589.

ka lauses realiseeruvate grammatiliste kategooriate nagu aja või kõneviisi semantika). Olulist osa mängis selle juures, nagu öeldud, predikaatarvutusele tugineva metakeele juurutamine. See andis raamid, mille sees mõttevahetust arendada. Ühes sellega oli aga loodud loogilise ja filosoofilise semantika juurde viiv sild, mille tulemuseks oli tõhus ja viljakas koostöö. Tänapäeval on formaalne semantika jõudsalt arenen valdkond, kus aga on raske määratleda keeleteaduse ja loogika vahelist piiri.

2) Üks konkreetseid, aga pikaajalise mõjuga lisandusi oli Ch. Fillmore'i nn süvakäänete (*deep cases*) idee, mida ka eesti keeleteaduses on piisavalt käsitletud ja rakendatud, näiteks ka meie teaduslikus grammatikas. Ch. Fillmore ise ei sidunud oma käsitlust algselt ei generatiivse ega interpreteeriva semantikaga, aga sel ajal, kui ta idee esitas (1967. a. keeleuniversaalide konverentsil¹³), vastas universaalsete (lause)elementide vahekordade idee hoopis rohkem generatiivse semantika ideoloogiale kui N. Chomsky omale: on ju mõisted (vahekorrad, rollid), nagu *Agent*, *Kogaja*, *Vahend* jne, puhtalt semantilised, kajastades lauses kirjeldatava olukorra või sündmuse liigendust. Hiljem ongi kogu see mõistestik kandunud semantikasse, kus see on tuntud freimisemantika nime all. See moodustab leksikaal-semantiliste struktuuride käsitlemisel olulise suuna, seejuures Ch. Fillmore'i enda toimekal kaasategemisel.¹⁴ Fillmore'i järgi on freim tähenduslikult seotud sõnarühma abstraktne semantiline alusstruktuur, milles sõnadevahelised seosed on määratud samalaadsete seostega, nagu seda on süvakäänded. Niisiis ei ole sõnad leksikonis omavahel tähenduslikult seotud otse, vaid nende aluseks olevate freimide kaudu.¹⁵ See on vana semantilise välja idee süvendus.

3) Teiselt poolt on aga freimi mõiste mänginud väga olulist rolli keeleuurimise piiride hoopis teises suunas laiendamisel. 1970.—1980-ndatel aastatel oli üks tormilisemalt arenenud keeleuurimisalasid teksti või diskursuse struktuuri uurimine.¹⁶ Valdavalt vaadeldi seda probleemi teksti mõistmise aspektist. Üheks teoreetiliseks juhtalaks oli seejuures tehisintellekt, mida huvitas mõistmisprotsesside arvutil modelleerimine.

Teksti mõistmiseks ei piisa sõnade tähenduste ja grammatika teadmistest. Teksti teemaks olevate nähtuste, olukordade, sündmuste kohta on vaja taustteadmisi. Need taustteadmised ei ole konkreetsed, vaid üldistatud, raamteadmised, mida esitatakse freimidega (ingl *frame* 'raam'): näiteks, mis on sünnipäevapidu või jalgpallimatš, miks elusolendid söövad ja magavad (ja mis juhtub siis, kui nad ei söö ega maga), mis juhtub, kui kivi vette visata, ja mis, kui õhku visata, jne. Teatava teksti mõistmine seisneb vastava(te) freimi(de) ja tekstist saadud andmete kombineerimises. Freime endid aga ei esitata enamasti tekstis, vaid need on eeldatud kui suhtlejate ühisteadmised. Termin *freim* ja suurel määral ka vastava mõiste läbitöötamine pärineb, nagu öeldud, tehisintellektist,¹⁷ kuid on ilmne, et sellel on seos Ch. Fillmore'i ideega abstraktsetest rolliseostest, mis liigendavad situatsiooni. Siinses kontekstis on aga olulisim idee, mis selle mõiste vahendusel semantikasse ja laie-

¹³ Ch. Fillmore, *The Case for Case*. — *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1968, lk 1—90.

¹⁴ Ch. Fillmore, *Frame Semantics and Semantics of Understanding*. — *Quaderni di Semantica* 1985, kd 6, nr 2, lk 223—248.

¹⁵ Ch. Fillmore, B. T. Atkins, *Towards a Frame-Based Lexicon. The Semantics of Risk and its Neighbors*. — *Frames, Fields and Contrasts*. Hillsdale, 1992, lk 75—102.

¹⁶ Selle suuna (teatud vaheetapi) monumendiks on T. A. Van Dijk'i välja antud neljaköiteline "Handbook of Discourse Analysis" (London, 1985).

¹⁷ Vt lähemalt: H. Öim, *Teoreetilise keeleteaduse vanast ja uuest paradigmast*. — *Keel ja Kirjandus* 1981, nr 7, lk 385—391; nr 8, lk 456—464.

malt üldse keeleteadusesse toodi: lingvistika ei tegele ainult lausetega, vaid tekstidega ja sellega, kuidas neid tekste suhtluses mõistetakse-luuakse (diskursusega), ja seega tegeleb ta ka nende taustteadmiste, selle "naiivse maailmapildi" jms analüüsimisega, mis on inimliku keelelise suhtlemise vältimatu eeldus. See on vastava kompetentsi, pädevuse osa, ja kui see ei mahu chomskyliku keelepädevuse raamidesse, siis mahub see laiema suhtluspädevuse raamidesse, ja keeleteaduse tõeline uurimisobjekt on just viimane. Tähtsuse mõiste segunes teadmiste (*knowledge*) ja kogemuste (*experience*) mõistega. Selle hübriidala käsitlemiseks tuli freimi mõiste kõrval ja asemel kasutusele teisigi mõisteid, nt mõisteskeemid (*conceptual schemas*), kujutluskkeemid (*image-schemas*) jt. Kuhu paigutub siin aga keeleteadusele eriomane uurimisobjekti piir?

4) 1960.—1970-ndate aastate vahetusest alates püsis keeleteaduses mõnda aega nn presuposiitsioonide buum. Mõiste on pärit loogikast: presuposiitsioonid on info, mida ei väideta, vaid eeldatakse kehtivat. Semantikas leiti, et ka lausete tähendustes on vaja eristada presuposiitsioone (nt lause *Prantsusmaa kuningas on kiilaspäine* sisaldab referentsiaalset presuposiitsiooni "Prantsusmaal on kuningas"). Ilmus ridamisi artikleid, kus toodi esile presuposiitsioonide erinevaid tüüpe: erinevatel lausetüüpidel — nt küsilausestel, käsklausestel — on erinevad presuposiitsioonid. Ch. Fillmore näitas, et tegelikult on ka sõnade tähenduste sees võimalik eristada presuposiitsioone ja väidetavat infot.¹⁸ G. Lakoff aga osutas, et presuposiitsioonid ei olegi alati midagi lausete ehitusega või sõnade tähendustega antut, vaid nad kajastavad kõneleja arvamusi ja eeldusi (*beliefs*), millele ta rajab oma väite, küsimuse vms. Presuposiitsioonid määravad konteksti, milles vastav lause on mõttekas.¹⁹ Ja kahtlemata oligi presuposiitsioonide populaarsuse üks peapõhjusi selles, et neis nähti kanalit, mille kaudu võis tuua semantikasse konteksti kategooria. See oli lingvistilise semantika jaoks täiesti uus ala.

5) Umbes samal ajal levis üle teoreetilise keeleteaduse teine, ulatuslikum ja põhimõttelisemgi buum. Selle lähted on keelefilosoofias ja konkreetseks buumi vallapäätstvaks tõukeks oli J. R. Searle'i raamatu "Kõneaktid" ilmumine 1969. aastal.²⁰ Kõneaktide idee on selles, et oma sisu poolelt vaadatuna ei ole laused abstraktsed objektid, mida inimesed vahetavad. Suhtluses teevad inimesed lausete abil alati midagi: teatavad, küsivad, käsivad, hoiatavad, ähvardavad, nõustuvad, keelduvad jne. Need ongi kõneaktid. Eespool osutasime J. R. Rossi ideele, et (süntaktilises) süvastruktuuris on kõige kõrgem raamlause see, kus on vastav performatiivne (s.o kõneakti väljendav) predikaat. Süntaksis võib see tunduda ekstravagantsusena, aga kui omistame keelele mingi rolli suhtlemisvahendina, siis lausete tähendust käsitledes sellest enam mööda ei pääse.

Kõneaktide käsitluses on vältimatu kõneleja ja kuulaja ning nende taotluste, arvamuste jms sissetoomine (vrd näiteks: kui A ähvardab B-d, mis siis peab A ja B kohta kehtima?). Sellisena ei kuulu see käsitus aga enam semantikasse selle tavalistes piirides, vaid pragmaatikasse. Tegelikult just siia võibki paigutada semantika ja lingvistilise pragmaatika eraldumise ning seega täiesti uue keeleteaduse allharu sünni. Kõneaktide problemaatika po-

¹⁸ Ch. Fillmore, Verbs of Judging: An Exercise in Semantic Description. — Studies in Linguistic Semantics. New York, 1972, lk 273—296.

¹⁹ G. Lakoff, Presupposition and Relative Well-Formedness. — Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology. Cambridge, 1971, lk 329—344.

²⁰ J. R. Searle, Speech Acts. Cambridge, 1969.

pulaarsust näitab asjaolu, et 1970-ndate aastate sees jõudis ainuüksi soliid-
ses sarjas "Syntax and Semantics" ilmuda kaks köidet, mis oli pühendatud
kõneaktidele; ja neile järgnes kohe pragmaatika köide.²¹ Tasub märkida, et
nende köidete toimetajad P. Cole, J. Sadock ja J. Morgan olid ühtlasi olnud
generatiivse semantika aktivistid.

6) Kõneaktide temaatikaga peaaegu rööbiti arenes teinegi uurimistemaatika, mis lähtus keelest kui suhtlusvahendist ja mängis olulist osa lingvistilise pragmaatika kujundamisel: keelelist suhtlemist korrastavate põhimõtete ja reeglite uurimine. Ka siin on lähteks keelefilosoofia, täpsemalt H. P. Grice'i 1968. aastal peetud loengud "Logic and conversation", mis ilmusid 1975. aasta kõneaktide kogumikus (vt eelmist viidet). H. P. Grice toob esile ühe üldise suhtluspõhimõtte ja vaatleb, kuidas see realiseerub reeglites, mida ta nimetab maksimideks: kvaliteedi-, kvantiteedi-, relevantsus- ja meetodimaksiim.²² Need ei ole keelereeglid, vaid käitumismõõtmised, mille täitmist me teistelt suhtlemisel eeldame. Nendega seoses toob H. P. Grice sisse veel väga oluliseks kujunenud implikatuuri mõiste. Implikatuurid on järeldused, mida me partneri kõnest (või tekstist) teeme eeldusel, et partner (autor) on järginud suhtlusmaksime, näiteks ei ole midagi olulist ütlemata jätnud. Nii-
siis pole implikatuurid loogilised (vältimatult kehtivad) järeldused. Näiteks lausest *Jaana ja Mari on abielus* võib järeldada, et nad elavad koos, või lausest *Ali on muhameedlane*, et ta ei söö sealihha. Kuid need pole loogilised järeldused, nad võivad osutuda vääraks. Need on implikatuurid, mille aluseks on eeldus, et kõneleja oleks pidanud — vastavas olukorras — hoiatama nende järelduste kehtimatuse eest; ja kui ta ei hoiatanud, võib eeldada, et järeldused kehtivad.

Teiste hulgas tabas G. Lakoff kiiresti ära, kui oluline on see problemaatika laienevale mittechomskylikule keeleteadusele. Ta nimetas vastavaid reegleid suhtluspostulaatideks (*conversational postulates*) ja lülitas nende käsitlemise värskest loodud distsipliinisse, mida ta nimetas loomulikuks loogikaks.²³ Tänapäeval moodustavad suhtlusprintsipiidid ja -maksimid ning implikatuurid koos kõneaktidega (ja siia üle toodud presupositsioonide mõistega) pragmaatika keskse uurimistemaatika. Teoreetilisele keeleteadusele tähendab nendega tegelemine keele kasutamise ühiskondliku ja kultuurilise külje lülitamist oma uurimisobjekti: ka vastavate konventsioonide ja ühiskondlike normide tundmine on suhtlemise vältimatu eeldus, on suhtluspädevuse osa.

7) Viimase punktiga jõuame juba enam-vähem tänapäeva. 1980-ndatel aastatel sündis iseseisva teoreetilise haruna kognitiivne lingvistika. Lühikese ajaga on see jõudnud piisavalt institutsionaliseeruda. 1990. aastast ilmub ajakiri *Cognitive Linguistics*, tegutseb *International Cognitive Linguistics Association*. Nagu igas teiseski tänapäeva korralikus teoreetilis-lingvistilises voolus, on ka kognitiivses lingvistikas mitu erinevat suunda. Üks neist on R. Langackeri töödest välja kasvanud kognitiivne grammatika, mida M. Ehala käsitleb, kuid millegipärast kontekstis, mida ta nimetab semiootiliseks lähenemiseks.

²¹ *Speech Acts. Syntax and Semantics*, vol. 3. New York, 1975; *Speech Acts. Syntax and Semantics*, vol. 8. New York, 1977; *Pragmatics. Syntax and Semantics*, vol. 9. New York, 1978.

²² Vt H. Ö i m, *Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria*. — *Keel ja Kirjandus* 1986, nr 5, lk 257—269.

²³ G. L a k o f f, *Linguistics and Natural Logic*. — *Semantics of Natural Language*. Dordrecht, 1972, lk 545—665; vt ka: H. Ö i m, G. Lakoffi "Lingvistika ja loomulik loogika". — *Keel ja struktuur* nr 6. Tartu, 1972, lk 139—150.

malt üldse keeleteadusesse toodi: lingvistika ei tegele ainult lausetega, vaid tekstidega ja sellega, kuidas neid tekste suhtluses mõistetakse-luuakse (diskursusega), ja seega tegeleb ta ka nende taustteadmiste, selle "naiivse maailmapildi" jms analüüsimisega, mis on inimliku keelise suhtlemise vältimatu eeldus. See on vastava kompetentsi, pädevuse osa, ja kui see ei mahu chomskyliku keelepädevuse raamidesse, siis mahub see laiema suhtluspädevuse raamidesse, ja keeleteaduse tõeline uurimisobjekt on just viimane. Tähenduse mõiste segunes teadmiste (*knowledge*) ja kogemuste (*experience*) mõistega. Selle hübriidala käsitlemiseks tuli freimi mõiste kõrval ja asemel kasutusele teisigi mõisteid, nt mõisteskeemid (*conceptual schemas*), kujutlusskeemid (*image-schemas*) jt. Kuhu paigutub siin aga keeleteadusele eriomane uurimisobjekti piir?

4) 1960.—1970-ndate aastate vahetusest alates püsis keeleteaduses mõnda aega nn presupositsioonide buum. Mõiste on pärit loogikast: presupositsioonid on info, mida ei väideta, vaid eeldatakse kehtivat. Semantikas leiti, et ka lausete tähendustes on vaja eristada presupositsioone (nt lause *Prantsusmaa kuningas on kiilaspäine* sisaldab referentsiaalset presupositsiooni "Prantsusmaal on kuningas"). Ilmus ridamisi artikleid, kus toodi esile presupositsioonide erinevaid tüüpe: erinevatel lausetüüpidel — nt küsilausestel, käsklausestel — on erinevad presupositsioonid. Ch. Fillmore näitas, et tegelikult on ka sõnade tähenduste sees võimalik eristada presupositsioone ja väidetavat infot.¹⁸ G. Lakoff aga osutas, et presupositsioonid ei olegi alati midagi lausete ehitusega või sõnade tähendustega antut, vaid nad kajastavad kõneleja arvamusi ja eeldusi (*beliefs*), millele ta rajab oma väite, küsimuse vms. Presupositsioonid määravad konteksti, milles vastav lause on mõttekas.¹⁹ Ja kahtlemata oligi presupositsioonide populaarsuse üks peapõhjusi selles, et neis nähti kanalit, mille kaudu võis tuua semantikasse konteksti kategooria. See oli lingvistilise semantika jaoks täiesti uus ala.

5) Umbes samal ajal levis üle teoreetilise keeleteaduse teine, ulatuslikum ja põhimõttelisemgi buum. Selle lähted on keelefilosoofias ja konkreetseks buumi vallapäästvaks tõukeks oli J. R. Searle'i raamatu "Kõneaktid" ilmumine 1969. aastal.²⁰ Kõneaktide idee on selles, et oma sisu poolelt vaadatuna ei ole laused abstraktsed objektid, mida inimesed vahetavad. Suhtluses teevad inimesed lausete abil alati midagi: teatavad, küsivad, käsivad, hoiatavad, ähvardavad, nõustuvad, keelduvad jne. Need ongi kõneaktid. Eespool osutasime J. R. Rossi ideele, et (süntaktilises) süvastruktuuris on kõige kõrgem raamlause see, kus on vastav performatiivne (s.o kõneakti väljendav) predikaat. Süntaksis võib see tunduda ekstravagantsusena, aga kui omistame keelele mingi rolli suhtlemisvahendina, siis lausete tähendust käsitledes sellest enam mööda ei pääse.

Kõneaktide käsitluses on vältimatu kõneleja ja kuulaja ning nende taotluste, arvamuste jms sissetoomine (vrd näiteks: kui A ähvardab B-d, mis siis peab A ja B kohta kehtima?). Sellisena ei kuulu see käsitlus aga enam semantikasse selle tavalistes piirides, vaid pragmaatikasse. Tegelikult just siia võibki paigutada semantika ja lingvistilise pragmaatika eraldumise ning seega täiesti uue keeleteaduse allharu sünni. Kõneaktide problemaatika po-

¹⁸ Ch. Fillmore, *Verbs of Judging: An Exercise in Semantic Description*. — *Studies in Linguistic Semantics*. New York, 1972, lk 273—296.

¹⁹ G. Lakoff, *Presupposition and Relative Well-Formedness*. — *Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge, 1971, lk 329—344.

²⁰ J. R. Searle, *Speech Acts*. Cambridge, 1969.

pulaarsust näitab asjaolu, et 1970-ndate aastate sees jõudis ainuüksi soliidses sarjas "Syntax and Semantics" ilmuda kaks köidet, mis oli pühendatud kõneaktidele; ja neile järgnes kohe pragmaatika köide.²¹ Tasub märkida, et nende köidete toimetajad P. Cole, J. Sadock ja J. Morgan olid ühtlasi olnud generatiivse semantika aktivistid.

6) Kõneaktide temaatikaga peaaegu rööbiti arenes teinegi uurimistemaatika, mis lähtus keelest kui suhtlusvahendist ja mängis olulist osa lingvistilise pragmaatika kujundamisel: keelelist suhtlemist korrastavate põhimõtete ja reeglite uurimine. Ka siin on lähteks keelefilosoofia, täpsemalt H. P. Grice'i 1968. aastal peetud loengud "Logic and conversation", mis ilmusid 1975. aasta kõneaktide kogumikus (vt eelmist viidet). H. P. Grice toob esile ühe üldise suhtluspõhimõtte ja vaatleb, kuidas see realiseerub reeglites, mida ta nimetab maksimideks: kvaliteedi-, kvantiteedi-, relevantsus- ja meetodimaksiim.²² Need ei ole keelereeglid, vaid käitumisnormid, mille täitmist me teistelt suhtlemisel eeldame. Nendega seoses toob H. P. Grice sisse veel väga oluliseks kujunenud implikatuuri mõiste. Implikatuurid on järeldused, mida me partneri kõnest (või tekstist) teeme eeldusel, et partner (autor) on järginud suhtlusmaksime, näiteks ei ole midagi olulist ütlemata jätnud. Nii siis pole implikatuurid loogilised (vältimatult kehtivad) järeldused. Näiteks lausest *Jaan ja Mari on abielus* võib järeldada, et nad elavad koos, või lausest *Ali on muhameedlane*, et ta ei söö sealihha. Kuid need pole loogilised järeldused, nad võivad osutuda vääraks. Need on implikatuurid, mille aluseks on eeldus, et kõneleja oleks pidanud — vastavas olukorras — hoiatama nende järelduste kehtimatuse eest; ja kui ta ei hoiatanud, võib eeldada, et järeldused kehtivad.

Teiste hulgas tabas G. Lakoff kiiresti ära, kui oluline on see problemaatika laienevale mittechomskylikule keeleteadusele. Ta nimetas vastavaid reegleid suhtluspostulaatideks (*conversational postulates*) ja lülitas nende käsitlemise värskest loodud distsipliinisse, mida ta nimetas loomulikuks loogikaks.²³ Tänapäeval moodustavad suhtlusprintsipiidid ja -maksimid ning implikatuurid koos kõneaktidega (ja siia üle toodud presupositsioonide mõistega) pragmaatika keske uurimistemaatika. Teoreetilisele keeleteadusele tähendab nendega tegelemine keele kasutamise ühiskondliku ja kultuurilise külje lülitamist oma uurimisobjekti: ka vastavate konventsioonide ja ühiskondlike normide tundmine on suhtlemise vältimatu eeldus, on suhtluspädevuse osa.

7) Viimase punktiga jõuame juba enam-vähem tänapäeva. 1980-ndatel aastatel sündis iseseisva teoreetilise haruna kognitiivne lingvistika. Lühikese ajaga on see jõudnud piisavalt institutsionaliseeruda. 1990. aastast ilmub ajakiri *Cognitive Linguistics*, tegutseb *International Cognitive Linguistics Association*. Nagu igas teiseski tänapäeva korralikus teoreetilis-lingvistilises voolus, on ka kognitiivses lingvistikas mitu erinevat suunda. Üks neist on R. Langackeri töödest välja kasvanud kognitiivne grammatika, mida M. Ehala käsitleb, kuid millegipärast kontekstis, mida ta nimetab semiootiliseks lähenemiseks.

²¹ *Speech Acts. Syntax and Semantics*, vol. 3. New York, 1975; *Speech Acts. Syntax and Semantics*, vol. 8. New York, 1977; *Pragmatics. Syntax and Semantics*, vol. 9. New York, 1978.

²² Vt H. Ö i m, *Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria*. — *Keel ja Kirjandus* 1986, nr 5, lk 257—269.

²³ G. L a k o f f, *Linguistics and Natural Logic*. — *Semantics of Natural Language*. Dordrecht, 1972, lk 545—665; vt ka: H. Ö i m, G. Lakoffi "Lingvistika ja loomulik loogika". — *Keel ja struktuur* nr 6. Tartu, 1972, lk 139—150.

Siin tahaksin esile tõsta teist suunda, mida tähistatakse üldnimetusega kognitiivne semantika. Keskseks teemaks on siin keele ja teadmiste ning kogemuste seos: ühelt poolt keelelised tähendused ja teiselt poolt maailma kategoriseerimine, s.o teadmiste ja kogemuste liigendamine, korrastamine, kasutamine. Kognitiivse semantika tees on, et nende kahe vahel ei ole põhimõttelist erinevust. Tähendused (nt sõnade tähendused) on korrastatud samade põhimõtete järgi nagu kategooriad, teadmisstruktuurid, esimesed moodustavad viimastest teatava osa.²⁴ Niisiis on põhimõtteliselt tähtis arvestada, mida on välja selgitatud teadmiste ja kogemuste struktuuri kohta. Võib osutada prototüübi mõistele, mis on pärit tunnetuspsühholoogiast, aga on põhjalikult juurdunud ka lingvistilises semantikas (vt viimast viidet). Muidugi on keeleteadusel ka omad meetodid ja vahendid, et käsitleda teadmiste struktureerimise ja kategoriseerimise seaduspärasusi. Üheks juhtkujuks on siin kahtlemata taas olnud G. Lakoff, kelle eespool viidatud raamat "Women, Fire and Dangerous Things" on etendanud olulist osa kognitiivse semantika ideede kujundamisel.

Prototüübiga kooskõlas rõhutab G. Lakoff, et tähenduslikel kategooriatel puuduvad põhimõtteliselt selged piirid, nad on korraldatud tsentri-perifeeria või *family-resemblance*'i põhimõttel. Niisiis ei sobi semantikale tavalise formaalse loogika kirjeldusvahendid. G. Lakoffi enda käsitluses on keskseks mõisteks raskesti tõlgitav *image-schema*, kujutlus- või teadmisskeem. See on enam-vähem freimi mõiste G. Lakoffi variant. Ent selle ümber on G. Lakoff ja teised ehitanud terve argiteadmiste organisatsiooni ja toimimise käsitluse. Selle järgi konstrueeritakse abstraktsemad teadmised konkreetsemate najal: me käsitleme aega ruumi mõistetes, abstraktseid protsesse (füüsilise) liikumise mõistetes, sotsiaalset vastastikust mõju (nt vaidlust) füüsilise vastastikuse mõju (nt kakluse) mõistetes jne. Konkreetsema kogemuse struktuur säilib teatava invariandina.²⁵

Põhiliseks selliseid protsesse kandvaks vahendiks on metafoor.²⁶ Metaforisatsioon on peamine võte, mille abil inimene loob uusi mõisteid ja toob keelde uusi tähendusi. Metafoorsus pole ainult keele eripära, see on inimese mõtlemise eripära. G. Lakoff pole muidugi esimene, kes seda väidab, aga kindlasti on ta teinud selle temaatika taas populaarseks. Selles kontekstis on teoreetiliste probleemidena uuesti kerkinud semantikute tähelepanu keskpunkti niisugused nähtused nagu polüseemia ja tähenduste muutumise seaduspärasused.²⁷

Keeleteaduse kui terviku seisukohast lisab see aga uurimisobjekti väga ulatusliku ala, mis alles ootab läbitöötamist: argiteadmised, nende struktuur, toimimine ja areng. Keeleteaduse huvid ei löiku siin mitte ainult psühholoogiaga, vaid ka näiteks (kultuuri)antropoloogiaga, sest teadmiste argimudelitel on vaieldamatu kultuuriline külg.²⁸

Senikäsitletu kokkuvõtteks võib öelda: võrrelduna 30 aasta taguse olukorraga, kus valitseva arusaama järgi kõik oli selge, vaja oli vaid mõned üksikasjad paika panna ja asuda keeli kirjeldama, paistab tänapäeval määrat-

²⁴ Nt: J. R. Taylor, *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford, 1989; H. Öim, *Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses*. — Akadeemia 1990, nr 9, lk 1818—1838.

²⁵ G. Lakoff, *The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-Schemas?* — *Cognitive Linguistics*, vol. 1, 1990, nr 1, lk 39—74.

²⁶ G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live by*. Chicago, 1980.

²⁷ E. Sweetser, *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge, 1990.

²⁸ *Cultural Models of Language and Thought*. Cambridge, 1987.

lematus ja kirevus igal pool, kuhu vaatame. On hulganisti lokaalseid teooriaid (süntaksis omad, semantikas omad, pragmaatikas omad...), kuid sellist teooriat, mis kõiki külgi püüaks haarata, ei ole pakutudki. Ka näiteks G. Lakoff, kes on liikunud ühe kõikehõlmava probleemi juurest teise juurde, ei ürita kuskil visandada keele kirjelduse — ega keeleteooria — tervikpilti.

3. Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria

Eespool ütlesin, et praegust keeleteaduse uurimisobjekti määratlematust ja lähenemiste kirevust võib pidada objektiivselt vältimatu arengu tulemuks. Mis sündis, oleks sündinud ka ilma generatiivsete semantikute mässuta, ehkki mingis teises vormis ja teise tempoga.

Arengu kaootilisus on ainult esmamulje. Keeleteaduse uurimisobjekti täiendused (GG-ga võrreldes) koonduvad üsna selgelt kahte põhiharusse. Üht võib tinglikult nimetada tunnetuslikuks või mentaalseks, teist ühiskondlikuks ja kultuuriliseks: keel kui suhtlusvahend. Kolmas lisaharu, millest oli juttu — tekstide, diskursuse sissetoomine —, jaguneb tegelikult kahe esimese vahel. Ma pean silmas sünkroonilist keeleteadust. M. Ehalal on muidugi õigus, et vahepeal on ka keelemuutuste uurimine kasvanud alaks, mida keeleteooria peab arvestama võrdselt sünkroonilise käsitlusega. Kuid see on keele mõõde, mis paikneb teisel tasandil kui kaks eespool nimetatut. Ka keele muutumisel on oma vaimne ja ühiskondlik külg.

Tervikliku keeleteooria loomine ei seisa praegusel hetkel kaugeltki nii palju keeleuurimise allharude nagu psühho- ja sotsiolingvistika andmete ühendamise taga, vaid teoreetilise keeleteaduse enda taga: käsitlusviisi taga, mis ühendaks keele struktuuri käsitluse ühelt poolt vaimse ja tunnetusliku ning teiselt poolt ühiskondliku ja kommunikatiivse külje käsitlusega.

Missugusel määral mainitud kolme külje ühendamise püüd keeleteadlaste pead vaevab, nähtub asjaolust, et 1997. aastal toimuva XVI rahvusvahelise keeleteadlaste kongressi plenaarettekannete neljast teemast on kaks vastavalt "Linguistic Structures and Mental Activities" ja "Linguistic Structures and Communication" (ülejäanud kahest teemast käsitleb üks teatavasti XX sajandi teise poole keeleteaduse üldist arengut ja teine keelte rühmitamise ja liigitamise küsimusi).

On oluline tõdeda, et keele tunnetusliku külje uurimine ei ole samane psühholingvistikaga ja ühiskondliku ning kommunikatiivse külje uurimine ei kattu sotsiolingvistikaga. Ma käsitan neid teoreetilise keeleteaduse osadena, ja selles suhtes, mis on teoreetiline keeleteadus, erineb minu ja M. Ehala arusaam just siin kõige põhilisemalt. Psühholingvistika ja sotsiolingvistika suhe "päris" keeleteadusega on pealegi põhimõtteliselt erinev. Psühholingvistika areng on olnud selline, et oma katselise uurimismetoodikaga on see tänapäeval selgelt psühholoogia, mitte keeleteaduse osa, sõltumata sellest, kuidas algselt asja ette kujutati (olukord on umbes samasugune nagu matemaatilise lingvistika puhul: selle vahega, et viimane pole enam ka mõistena käibel, küll on aga näiteks formaalsete grammatikate teooriast saanud üks olulisi matemaatilisi distsipliine). Sotsiolingvistika on küll kindlasti keeleteaduse haru, kuid keele kui ühiskondliku interaktsiooni vahendi teoreetiline problemaatika ei mahu selle raamidesse.

Pigem võib jämedates joontes vaadelda keele tunnetusliku külje problemaatikat semantika laiendusena, ühiskondlikku problemaatikat aga pragmaatika laiendusena (tihti kasutataksegi terminit "sotsiopragmaatika").

Sellise tõlgenduse positiivne külg on see, et ta toob selgelt esile, kuivõrd

keele kolm kõne all olnud külge — struktuurne, kognitiivne ja sotsiaalne — peavad ühtse toimiva terviku moodustama. Ainult ei tohi unustada, et tegelikkuses on nende uurimine praegu kõike muud kui homogeenne tervik.

Küsimegi nüüd uuesti, miks seda tervikut ei ole? Ja mida oleks vaja ette võtta minu enda arust? Keele mentaalse ja ühiskondliku külje keeleteooria osadena käsitlemisel on mõlemal olnud erinevad allikad ja on ka praegu erinevad koostööpartnerid. Mentaalse külje puhul on see enesestmõistetavalt esmajärjekorras kognitiivpsühholoogia (teadmiste ja kogemuste organisatsioon), aga ka näiteks filosoofia ja kultuuriantropoloogia (naiivsed maailmamudelid) ja poetika (metafoorsuse algupära ja olemus), vt eespool toodud viiteid. Ühiskondliku külje käsitlese ja (sotsio)pragmaatika puhul on neiks, nagu nägime, olulisel määral olnud (ja on) loomuliku keele filosoofia ning empiirilistest aladest mitmesugused ühiskondlikke struktuure ja interaktsioone uurivad alad sotsiaalpsühholoogiast kommunikatsiooniteooria ja etnometodoloogiast.²⁹

Teiseks tuleb osutada asjaolule, et mitte ainult semantika ja pragmaatika ise, vaid ka need naaberalad, kust nad uusi ideid on ammutanud, on noored ja empiirilisel nõrgalt läbi töötatud. Näiteks määratlesid (et mitte öelda avastasid) tänapäeval nii enesestmõistetava prototüübi mõiste psühholoogid alles 1970-ndate aastate keskel. Sama kehtib suhtlemise ühiskondlike külgede kohta (kõneaktid, suhtluspõhimõtted ja -strateegiad). Või siis on tegemist aladega, mil iseenesest on küll pikk ajalugu, aga mille tänapäevane aktiivseerumine on toimunud hiljuti, nagu näiteks metafooride uurimine. Neist kahest asjaolust tuleneb loomulikult viisil kolmas: keele kolme ülalmainitud külje käsitlemisel kasutatav mõistestik on liiga erinev, et võimaldada kontseptuaalset koostööd. Vahetult puudutab see tunnetusliku ja kommunikatiivse külje käsitlemist, kuid kindlasti ka nende mõlema ning keele grammatilise ehituse käsitlemise vahekorda.

Selle kontseptuaalse koostöö teadlikust taotlemisest tulebki alustada. "Kontseptuaalne koostöö" ei eelda sugugi, et keele tunnetusliku ja ühiskondliku külje käsitus kasutaks ühtset esitusviisi ja samu esitusvahendeid. Tähtis on aru saada, kuidas need kaks külge koos toimivad. Sest on ju selge, et keele puhul on emb-kumb mõttekas vaid koos teiselega.

Minu jaoks on lahenduse võti arusaamises, et ka keele (kasutamise) ühiskondlik ja kultuuriline mõõde — kui ma õigesti aru saan, siis kattub see enam-vähem M. Ehala makrotasandiga — realiseerub lõpuks vaid suhtluses osalejate tunnetuslike mudelite kaudu. Siin saavad tunnetuslik ja ühiskondlik külg kokku. Kui keegi (A) tahab partneriga (B) suhtlemisel saavutada teatud eesmärgi, peab tal olema "partneri mudel": arusaam B eesmärkidest, eelistustest, teadmistest, mõtlemismallidest, aga ka tema ühiskondlikust seisundist, ühiskondlikesse institutsioonidesse kuuluvusest jne. Neist lähtudes ehitab A üles oma suhtlusstrateegia, ning üldiste suhtlemispõhimõtete ja võimalike konkreetsete strateegiate tundmine on selle juures taas ta tunnetuslikes mudelites realiseeritud kogemuse osa. Need mudelid on iga suhtleja "naiivse maailmapildi" osa, nimetame neid siis naiivseks psühholoogiaks ja naiivseks sotsioloogiaks või ükskõik kuidas. Keele ja suhtlemise ühiskondlik ja kultuuriline mõõde — makrotasand — tuleb sisse aga sel teel, et nende "naiivsete" mudelite puhul on kriitiliselt oluline, et nad oleksid vastava ühiskonna, kultuuri liikmetel sarnased. Muidu blokeerib pidevalt tekkiv vastastikune arusaamatus normaalse suhtlemise.³⁰

²⁹ Vt näiteks kogumikus "Social Intelligence and Interaction" (Cambridge, 1995) ilmunud artikleid.

³⁰ M. Koit, H. Õim, Mõtlemine ja selle mõjutamine tavakujutluses. — Akadeemia

See on niisiis kognitiivlingvistiline raam, mille ma ühtse keeleteooria loomiseks välja pakun. Kuid tunnetuslikkust on siin mõistetud märksa laiemalt kui näiteks Langackeri kognitiivses grammatikas, millel ka M. Ehala lühidalt peatub, aga integreeritud keeleteooria võimaliku alusena hülgab, sest see seostab keele ainult üksikisiku tunnetusmehhanismidega.³¹ Nagu just eespool osutasin, ei ole indiviidikesksus kaugeltki tunnetusliku lähenemise tingimatu tunnus. Lõpuks realiseerub ka kogu inimkultuur kõiges oma varieeruvuses ja muutuvuses nendesamade tunnetuslike struktuuride kaudu, nimetame neid siis kognitiivseteks mudeliteks või kuidagi teisiti. See on juba täiesti omaks võetud kognitiivses kultuuriantropoloogias, kus tuntakse huvi, kuidas inimvaimu tunnetuslik ja kultuuriline pool kokku saavad. Võib tsiteerida Stephen Levinsoni: "Kindlasti on aga midagi viltu inimtunnetuse teoorias, mis käsitleb inimese mõistestruktuuride kultuurilist külge kui ähmastavat detaili: tõsiasi, et inimtunnetus on loodud kultuuri jaoks ja seega loodud kultuuri varieeruvuse kandjaks, on selle üks olemuslikke tunnuseid.... Sellest vaatekohast on kultuurilise varieeruvuse olemuse mõistmine niisama oluline inimtunnetuse teooriale, nagu see on kultuuriteooriale."³² Sõna *kultuur* võiksime selles deklaratsioonis vabalt asendada sõnaga *keel*.

Teiselt poolt tahaksin rõhutada, et kognitiivne lähenemine on siin esitatud just nimelt üldise raamina, ilma et üritaksin seisukohta võtta konkreetsete kirjeldusvahendite või -meetodite osas. See on raam, mille juurde minu arust vältimatult jõuame, kui esitame endale küsimuse, kus keele erinevad küljed, mille käsitlemiseks me integreeritud teooriat luua tahame, n-ö loomulikus olekus kokku saavad ja koos peavad toimima. Nad saavad kokku keele kasutajas, tekstide loojas-mõistjas, suhtlejas. Inimeses, kes on pädev suhtlemises osalema nii formaal-grammatilisel, semantilisel kui pragmaatilisel tasandil, pädev nii tekste looma ja mõistma kui ka suhtlemise ühiskondlikku konteksti arvestama. Nagu osutasin, nimetatakse sellist laialt mõistetud pädevust tihti ka suhtluspädevuseks. Kui tahaksime kõne all oleva integreeritud keeleteooria objekti ühe sõnaga iseloomustada, sobiks selleks suhtluspädevus. Pädevus on aga kahtlemata tunnetusteaduslik mõiste.

M. Ehala jõuab integreeritud keeleteooriale esitatavate nõuete juurde teist teed pidi ja ka tema poolt pakutud raam on hoopis teine, ehkki ma ei ole sugugi kindel, et tema ja minu poolt pakutu vahel on mingi põhimõtteline vastuolu. M. Ehala raam on sedavõrd palju laiem ja abstraktsem, et nende omavahelist suhet on raske määratleda.

M. Ehala pakub lähtepunktiks vaadelda keelt iseorganiseeruva süsteemina, väljendades veendumust, et "iseorganiseerumisteooria suudab pakkuda niihästi keelekäsituse, mida kõik keeleteaduse harud tunnustavad, kui ka mõistestiku, mille abil erinevate keeleteaduse allharude andmeid teistes allharudes kasutada".³³ Arvamuse esimese poole kohta on raske midagi öelda, kuid teine pool on minu arust lihtsalt reaalse aluseta. Termodünaamikast ülevõetud iseorganiseeruvate süsteemide idee on nii üldine ja kauge, et keeleteaduse ees seisvate probleemide käsitlemiseks vajaminevat mõistestikku

1994, nr 1, lk 26—46; H. Öim, Naive Theories and Communicative Competence: Reasoning in Communication (ilmumas).

³¹ M. Ehala, Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses. — Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 376.

³² S. C. Levinson, Relativity in Spatial Conception and Description. Working Paper No 1, Cognitive Anthropology Research Group, Max Plank Institute for Psycholinguistics. Nijmegen, October 1991, lk 1.

³³ M. Ehala, Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses. — Keel ja Kirjandus 1996, nr 6, lk 377.

sellest nüüd ja praegu tuletada on lootusetu. Võiksime ehk ainult opereerida teatavate analoogiatega ja öelda, et teatavad keeleteaduslikud teooriad on iseorganiseerumisteooriaga rohkem kooskõlas kui teised. See on aga pigem metafooride kasutamine kui teadusmetodoloogias tuntud reduktsioon. Minu jaoks jääb selliste metafooride valdkonda ka M. Ehalaga enda pakutud mõte, et keelemuutuste käsitlemisel võiks kasutada bifurkatsiooniteooriat (kas keegi suudab tõsiteaduslikult määrata ühe keelemuutuse bifurkatsioonipunkti?). Kuid nagu ma kohe alguses ütlesin, ei ole ma keelemuutuste teoorias asjatundja ja parem ma sel teemal rohkem arvamust ei avalda.

See, mida integreeritud keeleteooria loomiseks "nüüd ja praegu" on vaja, on mingi hoopis lähem ja konkreetsem keele erinevate külgede käsitlemist ja erinevaid lähenemisviise hõlmav katus. Eelnenud üsna pika ajaloolise tagasivaate kogu mõte oli selles, et osutada, mis suunas teoreetilise keeleteaduse enda viimaste aastakümnete areng on kulgenud ja kuhu me seda arengut ekstrapoleerides välja võiksime jõuda ning mis see katus võiks olla. Kognitiivne lähenemine on piisavalt üldine, aga peale selle ka piisavalt keelelähedane ja pakub empiirilise materjaliga töötamiseks konkreetset mõistestikku, et selle raames keeleteaduse allharude integreerimist üritada.

Kuid olen M. Ehalaga täiesti sama meelt, et realselt ei maksa ehtsat integreeritud keeleteooriat niipea oodata. Kõik märgid näitavad, et mitte ainult keeleteadus, vaid (vähemalt) humanitaar- ja sotsiaalteadused üldse on arengujärgus, kus teooriate rohkus ei ole mitte hälve, vaid norm. Selles mõttes erineb metodoloogiline olukord tänapäeva teaduses oluliselt näiteks XIX sajandi lõpu olukorrast. Tsiteerides William L. Bensonit ja David G. Haysi, kes on üritanud inimõtleamise ja kultuuri arengujärke (*cognitive ranks*) eritleda: "Me käsitame varasemat teadust looduse ühe ja ainsa tõelise teooria otsinguna, samal ajal kui tänapäeva teadus peab olema suuteline käsitlema tosinat teooriat enne hommikusööki (vabandused Lewis Carrollile)."³⁴ Mis aga kindlasti ei tähenda, et seda üht tõelist teooriat ei maksagi üritada: niisugune üritamine on siiski see, mis teadust teadusena koos hoiab.

³⁴ W. L. Benson, D. G. Hays, The Evolution of Cognition. — Journal of Social and Biological Structures, 1990, kd 13, nr 4, lk 305.